
'ברפחין', 'בןפיחה'ו' ברפחת': עיון בכמה כינויים מתלמוד ירושלמי ודורותיהם

Author(s): אהרן עמית

Source: *Tarbiz* / תרביץ, כרך עב, חוברת ד (תמוז-אלול תשס"ג), pp. 489-504

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies / מנדל](http://www.jstor.org/stable/70026003)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70026003>

Accessed: 08/06/2014 10:17

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* / תרביץ

<http://www.jstor.org>

'בר פחין' 'בן פיתה' ו'בר פחתי': עיון בכמה כינויים תלמודיים ותולדותיהם

מאת

אהרן עמית

הכינויים 'בר פחין' ו'ברת פחין' מתועדים בירושלמי ובמדרשי האגדה הארץ ישראלים, אך לא בבבלי. בירושלמי ברכות מסופר על עלייתו של רב כהנא מבבל לארץ ישראל:

כהנא הוה עולם סגין.¹ כד סליק להכא חמתיה חד בר פחין.

אמ' [ר'] ליה 'מה קלא בשמיא'?

אמ' ליה 'גזר דיניה דההוא גברא מיחתם'.

וכן הוות ליה. (אמ' מה) [ומית. פגע ביה]²

חמתיה חד חרן.

אמ' ליה 'מה קלא בשמיא'?

אמ' ליה 'גזר דיניה דההוא גברא מיחתם'.

וכן הוות ליה.

אמ' 'מה סליקית מזכי, ואנא איחטי, מה סליקית למיקטלה בני ארעא דיש' [ראל] ניזול וניחת לי מן הן דסליקית'.³

1 נאה הציע ש'סגין' כאן פירושו 'גבוה'. רב כהנא היה נער גבוה, ודריקים הללו לעגו למראהו החיצוני. ש' נאה, 'מן המקרא לחז"ל' (ובחזרה): עיונים לקסיקליים בעברית ובארמית, מ' בר-אשר (עורך), אסופות ומבואות בלשון, ב: פרקים בעברית לתקופותיה, אסופת זיכרון לשובשנה בהט, ירושלים תשנ"ז, עמ' 148–149. וזאת בניגוד לפירושם של יסטרוב וסוקולוף שלפיו 'עולם סגין' פירושו 'חזק מאוד'. ראו: M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, The Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York and Berlin 1926, p. 1052; M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat Gan 1990, p. 399

2 המילים 'אמ' מה' מסומנות למחיקה. הסופר דילג בעקבות הדוכות (זכן הוות ליה) וכתב את המילים 'אמ' מה', ותיקן את עצמו במקום. המילים 'ומית פגע ביה' הוספו על ידי הכריה ובדפוס חוברו לצורה המוקשית: 'ומתפגע ביה'.

3 ירושלמי, ברכות ב, ח (ע"ג) על פי כ"י ליידין, ספריית האוניברסיטה Or. 4720. תרגום מילולי: 'כהנא היה בחור גבוה. כאשר עלה לכאן [לארץ ישראל] ראה אותו בר פחין אחד. אמר לו: מה קול בשמים? אמר לו: גזר דינו של אותו האיש נחתם. וכן הייתה לו. ראהו אחד אחר. אמר לו: מה קול בשמים? אמר לו: גזר דינו של אותו האיש נחתם. וכן הייתה לו. אמר: למה עליי? לזכות, והרי אני חוטא, לכה עליי, להרוג את בני ארץ ישראל? אלך

ברור ששני האנשים שהציקו לרב כהנא, והמכונים 'בר פחין', אינם אלא 'אנשים ריקים'.⁴ בעקבות הערותיהם מצאו ריקים אלו את מותם, ורב כהנא החליט לחזור לבבל כדי להימנע מהיתקלויות דומות בעתיד. הכינוי מופיע בסוגיה נוספת בירושלמי ברכות⁵ ובמדרשי אגדה.⁶ המובן השלילי של הכינוי בהקשרים אלו אינו מוטל בספק, ואף על פי כן יש מקום לדון ולעיין עיון נרחב באטימולוגיה של המילה. הוצעו הצעות רבות לגיזרון המילה. הדעה הרווחת כיום היא פירושו של שאל ליברמן, שקבע ש'בר פחין' פירושו 'בן מאירה'.⁷

במאמר זה אני מבקש להציע פתרון חלופי: לדעתי המילה 'פחין' פירושה 'ריקים', והיא נגזרת מן השורש פח"ח. שורש זה מופיע בסורית במובן 'חלול' או 'ריק'. על פי זה יש לפרש 'בר פחין' ו'ברת פחין': 'בן/בת ריקים/טיפשים'. לדעתי יש בפירוש זה גם כדי להסביר את הכינוי 'בן פיחה' שבו מכנה ר' חיה את אחיינו רב בירושלמי ביצה.⁸ למרות הדמיון היססו החוקרים לקשור בין כינוי זה לבין 'בר פחין', שהרי הכינוי 'בן פיחה' דומה לכינוי מקביל בבבלי, 'בר פחתי', המשמש באופן קבוע את ר' חיה בקשר לרב. המפרשים נטו לפרש את שני הכינויים של ר' חיה לרב, 'בן פיחה' שבירושלמי ו'בר פחתי' שבבבלי, באופן חיובי, וברור מאליו שפירוש חיובי זה שולל כל קשר לכינוי 'בר פחין'. אך מעיוני נראה ש'פיחה' היא צורת היחיד של 'פחין', ו'בן פיחה' מתפרש גם הוא במובן שלילי: 'בן ריקה/טיפש'. אסקור את שלושת הכינויים 'בר פחין', 'בן פיחה', ו'בר פחתי' אחד אחד.

א. 'בר פחין'

ליברמן הציע כאמור שהמונח 'בר פחין' פירושו 'בן מאירה'. הוא עסק בכתוב באבות דרבי נתן: 'משל למה הדבר דומה לאחד שבא אצל החנווני [...] א"ל בן מאירה כלי אין בידך ואתה מבקש ליטול יין ושמן',⁹ והעיר על הכינוי 'בן מאירה':

גירסת הדפוסים¹⁰ היא: בן מאירה (בן הקללה). זהו המקביל העברי ל'בר פחין' הארמי

-
- וארד לי למקום שממנו עליתי'. השוו את התרגום שהציע נאה (לעיל הערה 1), עמ' 148.
- 4 על פי שופ' יא 3. והשוו: 'וישכר בהם אבימלך אנשים ריקים ופחזים וילכו אחריו' (שם ט 4).
  - 5 ירושלמי, ברכות ט, ב (יג ע"ד) וכן במקבילה שם, סנהדרין יא, ה (ל ע"ג).
  - 6 'בר פחין': פסיקתא דרב כהנא כד, יד (מהדורת מנדלבוים, ב, עמ' 372); שיר השירים רבה ב, ג; קהלת רבה יא, ט. 'ברת פחין': ויקרא רבה כה, ה (מהדורת מרגליות, ג, עמ' תקעח); קהלת רבה ב, א.
  - 7 ש' ליברמן, 'יוגית ויוגות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 158 הערה 59, ובעקבותיו הלכו רבים. ראו למשל דברי מנדלבוים בפירושו לפסיקתא דרב כהנא: 'בר פחין – בן קללה. פסיקתא דרב כהנא, שם (מהדורת מנדלבוים, שם). וראו: סוקולוף (לעיל הערה 1), הערך 'בר פחין', עמ' 101 ובערך 'פחה', עמ' 427.
  - 8 ירושלמי, ביצה ד, ג (סב ע"ג).
  - 9 אבות דרבי נתן, נוסח ב, לב (מהדורת שכטר, עמ' 69).
  - 10 לעומת נוסח המשל המצוטט אצל ר' שמעון בר צמח דוראן (רשב"ץ) 'בן אפלה' (במקום 'בן מאירה'). ראו: מגן אבות, ליפסיא תרס"ז, דף מה ע"ב; וכן: מ' קיסטר, 'עיונים באבות דר' נתן נוסח, עריכה ופרשנות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 106.

המצוי הרבה בספרות התלמודית של ארץ-ישראל. ראה מילוננו של יאסטרוב, ערך פחא II.¹¹ כל המילונים והמפרשים לא הבינו לשון זה כראוי. את הפתגם 'סבא בביתא פחא בביתא' (בבלי ערכין יט, א) יש לתרגם: זקן בבית – מארה בבית. בדומה לזה נקרא חם בבראשית רבה (לו, ב, עמ' 336): 'אבוי דפחתא', אבי המארה, כלומר אביו של כנען (ראה בראשית ט, כה). כיוצא בזה נקראים שמעון ולוי (שם צט, ו, ראה שינויי הנוסחאות במהדורת אלבק, עמ' 1206) 'אחים דפחתא', אחי המארה (ראה בראשית מט, ז). ואפשר ש'פחתת' בויקרא יג, נה נרדפת היא ל'ממארת' שם, נב. השווה עוד את תרגומי למאמר של הירושלמי נדרים ט, ג מא, ג ב-JQR, כך לו, 1946, עמ' 346.¹²

הערה זו של ליברמן אינה נטולת קשיים. מפתחת ההערה ניתן להבין שסבר ש'פחין' הוא ריבוי של שם העצם 'פחא', שהרי הוא פירש את הפתגם 'סבא בביתא פחא בביתא', לשון קללה.¹³ אם אכן מדובר בשם העצם 'פחא', המילה 'פחתא' היא יידוע של 'פחא' והתיי' איננה שורשית, ו'פחין' היא הריבוי.¹⁴ אך בסוף דבריו הציע ליברמן שהמילה 'פחתת' היא אולי צורה חלופית של 'ממארת', ומכאן אפשר להסיק שלדעתו התיי' היא אות שורשית.

בין כך ובין כך, אליבא דליברמן, הצורות 'פחא' ו'בר פחין' מוקשות: אילו היו 'פחא' ו'פחין' נגזרות מן השורש פח"ת, היינו מצפים לצורות כגון 'פחתא' ו'בר פחתין'. ואם אין קשר למילה המקראית 'פחתת', הרי עצם המובן 'מאירה' נגזר אך ורק מן ההקשר, ואין לו תימוכין אטימולוגיים.

המשמעות 'בן מאירה' מסתמכת על ההקשר שבו מופיע הביטוי בשני מקורות: 'אבוי דפחתת' שבבראשית רבה,¹⁵ ו'תהא פחתה בה' שבירושלמי נדרים.¹⁶ בהקשרים אלו הפירוש 'מאירה' מתאים והגייוני, והוא יכול גם להתיישב אטימולוגית, אם נניח שיסוד הצורות בשורש פח"ת,¹⁷

11 בערך 'פחא' II יסטרוב דן בצורת הרבים 'בר פחין', ופירש: a contemptible person. scamp. ראו: יסטרוב (לעיל הערה 1) עמ' 1151. לדעתו השורש לביטוי זה הוא 'פוח או נפח'. יסטרוב לא ציין צורת יחיד, וקבע ערך נפרד 'פחה' ופירשו באופן חיובי.

12 ליברמן (לעיל הערה 7), עמ' 158, הערה 59. יש סתירה מסוימת בדברי ליברמן, שהרי הוא קובע שהמונח רווח 'בספרות התלמודית של ארץ-ישראל', ומיד מביא דוגמה מבבלי, ערכין יט ע"א ('סבא בביתא פחא בביתא'). ואולי ניתן לתרץ שהממירה שם בשם חזקיה. ראו על כך להלן.

13 וגם הזכיר את יסטרוב הערך 'פחא'.

14 סוקולוף קבע 'פחתה', det. פחה, וציין שם לדברי ליברמן אלו. ראו: סוקולוף (לעיל הערה 1), עמ' 427.

15 בראשית רבה לו, ב (מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 336). וראו גם 'אחים דפחתא', בשינויי הנוסחאות לבראשית רבה צט (שם, עמ' 1206).

16 ירושלמי, נדרים ט, ד (מא ע"ג). ליברמן כבר עמד על מקור זה, ראו: S. Lieberman, 'Palestine in the Third and Fourth Centuries', JQR, 36 (1946) p. 346.

17 אמנם מן המשפט 'תהא פחתה בה' ניכר שהגרסן ראה ב'פחתת' לשון נקבה, אך נראה שצריך להיות שם 'יהא פחתה בה'. עירוב זכר בנקבה יש גם בהמשך הדברים שם. במקום 'צלי' עליו חזור עלה' צריך להיות 'חזור עליו' (ליברמן הגיה: 'חזור כולה'; ראו במאמרו [שם], עמ' 346, הערה 120).

לשון פחיתות, בדומה לשורש העברי קל"ל, לשון קלילות. לקלל פירושו לגזור פחות או הקלה על ערכו של הזולת.

לוי גינצבורג, שלא כליברמן, לא הותיר ספק באשר לגיזרון המילה 'בר פחין'. הוא הקדיש דיון מיוחד לכינוי שבסיפור רב כהנא (המוזכר לעיל), וכתב כך:

ורואה אני להעיר על מה שדרשו בבראשית ר' ל"ו, ב', וחם הוא אבי כנען: אבוי דפחתה, וכווננו לומר שלא בא שם הכתוב לייחס זרעו של חם שהרי הרבה בנים היו לו ולא נזכר רק כנען הקטן שבהם, אלא שאבי כנען פירושו, אבי הפחיתות והשפלות. ולכן אין ספק כלל שפחין הוא הרבוי של פחתה, שפלות ופחיתות,¹⁸ ובן פחין משמעו איש גרוע ושפל. ואל תתמה על הדבר שהת' חסרה בפחין ואף שהיא מן השורש, שכן דרך לשון ארמית להשמיט לפעמים ת' שרשית ברבוי, ולדוגמא הרבוי של שבתא הוא שבייא וכהנה וכהנה.¹⁹

דברי גינצבורג דחוקים: הצורה 'שבייא' בארמית של תרגום אונקלוס היא יידוע של שם העצם ממין נקבה 'שבא',²⁰ ואין התי"ו שורשית כמו במילה העברית 'שבת'²¹ ובשורש פח"ת. אלכסנדר קוהוט הציע ב'ערוך השלם' גיזרון אחר ל'בר פחין', על פי היוונית. לדעתו הכינוי נגזר מן המילה *παχύνος*, שמתפרשת לדעתו *ein Dummer, Stumpfsinniger*, היינו 'טיפש'.²² הצורה הרווחת יותר של המילה ביוונית היא *παχυν*, שלרוב מתפרשת 'שמן' וכדומה, אבל המילה

18 פירוש זה דומה לפירוש שהציע גיגור: Vater des Elenden. ראו בפרוטרוט להלן.

19 ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, א: ברכות פרק א ו"ב, ניו יורק תש"א, עמ' 394. אף על פי שגינצבורג כתב את דבריו בעניין זה לפני ליברמן, נראה שליברמן לא ראה את דברי גינצבורג כאן. והשוו מה שכתב גינצבורג על המונח הבבלי 'בר פחת': L. Ginzberg, *Geonica*, II, New York 1909, p. 294, esp. n. 2. דלמן השתמש בדוגמה של 'שבין' כריבוי יוצא דופן ברשימה של ריבויים יוצאי דופן: G. Dalman, *Grammatik des judisch-palästinischen Aramäisch*, Leipzig 1905, p. 197. יצוין שברשימה זו אין דוגמאות נוספות של שמות המסתיימים בתי"ו שורשית, ושברבויים התי"ו חסרה.

20 ראו למשל תרגום אונקלוס ל'עולת שבת בשבתו': 'עולת שבא תתעביד בשבא' (במ' כח 10); ול'שבתון שבת קדש לה' מחר': 'שבא שבתא קודשא קדם ה' מחר' (שמ' טז 23), וכן מתרגם אונקלוס ברגיל את הצירוף 'שבת שבתון': 'שבא שבתא' (שמ' לא 15; לה 2; וי' טז 31; כג 3, 32). המילה 'שבתות' מיתרגמת על ידי אונקלוס 'שביא': 'בר משביא דה' (וי' כג 38), והשווה התרגום הרגיל ל'שבתות': 'יומי שביא דלי' (שמ' לא 13; וי' יט 30; כו 2). כל המובאות הן על פי מהדורת א' שפרבר, כתבי הקדש בארמית, ליידין 1959. וראו: L. Köhler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, IV, Leiden 1996, p. 1410. 'שבא' מתועדת גם בבבלי (למשל: 'וסף מוקיר שבי' [שבת קיט ע"א]) ובירושלמי (ראו את הציונים של סוקולוף [לעיל הערה 1], הערך 'שובה', עמ' 539). על הצורות 'שבא' ו'שבתא' בבבלי ראו: י' ברויאר, 'הרכיב העברי בארמית של התלמוד הבבלי', לשוננו, סב (תשנ"ט), עמ' 36–37 והערה 39.

21 על נשילת התי"ו במילה 'שבא' ראו: ברויאר (שם), עמ' 36–37 והפניות שם. בעמ' 36 כותב ברויאר: 'כידוע, נוצרה בארמית המילה 'שבא' מתוך תפיסת הית הסופית של שבת כצורן הנקבה'. אפשר שלדעת ליברמן וגינצבורג 'פחתת' במובן קללה נכנסה לארמית בלשון 'פחתא', והתי"ו התפרשה בטעות כצורן הנקבה, מה שהביא לצורות 'פיחא' ו'פחין'. אבל קל להבין כיצד הובנה התי"ו במילה המקראית 'שבת' כצורן הנקבה, שהרי המילה נתפסה כצורת נקבה במשך הדורות. קשה יותר להבין כיצד התי"ו הראשונה של 'פחתת', לשון קללה ופחות, הובנה כצורן הנקבה.

22 ערוך השלם, ב, עמ' 180.

מתועדת גם במובן 'טיפש'.²³ אך אם אכן 'בר פחין' נגזר ממילה זו, צפוי היה שצורת הכינוי תהיה 'בר פקוס', 'בר פכוס' או כיוצא באלה, ולא 'בר פחין', ומסיבה זו ביקש קוהוט עצמו לטעון שהמונח נגזר מ-*παχύς* ולא מ-*παχός* או *πάχος*.²⁴ ואולי הרגיש קוהוט בדוחק של הצעתו על פי היוונית, שהרי בסוף הערך הוא ציין פירוש נוסף, של אברהם גייגר: 'ובמ"ע של הרב ג"ג ח"ג רי"ב [ובמכתב עתי של הרב גייגר חלק ג, עמ' ריב],²⁵ נאצלה המלה מל"ס [מלשון סורית] פחת פי' חלש'.

אברהם גייגר דן במאמר המוזכר גם במונח הבבלי 'בר פחתי', וטען שאין לפרשו באופן חיובי, כפי שפירשו הגאונים והראשונים,²⁶ אלא יש לפרש את המונח הבבלי הזה על רקע הכינוי הנמצא בירושלמי ברכות 'בר פחין': 'כאן [ירושלמי, ברכות ב, ח (ה ע"ג)] "בר פחין" פירושו איש עני ושפל, וזה מתאים למונח "פוחח" במשנה ובתרגומים, דהיינו איש חצי לבוש. בסורית "פוחח" פירושו חלש [schwächlich], ממנו נגזר "פוחחוא", חולשה [schwächlichkeit].²⁷ הפירוש של גייגר מסביר יפה את חסרון התיי"ו במונח 'בר פחין'. אך המובן 'חלש' אינו מתאים לגמרי בהקשר בירושלמי. אולי משום כך תרגם גייגר את המונח 'בר פחין': 'איש עני ושפל'. אך חולשה אינה בהכרח עוני. זאת ועוד, אף אם נניח ש'בר פחין' פירושו 'בן עניים/שפלים', ההקשרים שבהם מופיע המונח אינם מתאימים לפירוש זה. מה הקשר בין עני ואביון לאדם שמציק לזולת ומצער? ברור שבהקשרים אלו יש בביטוי קונוטציה של רשעות, שאינה קשורה כלל לעוני או לחולשה. נדמה שגם גייגר הרגיש בקושי זה בהצעתו ולכן כעבור שנתיים, כשחזר על עמדתו במאמר ביקורת על מילונו של יעקב לוי, הוא תרגם את הכינוי 'בר פחין' אחרת:

'בר פחתי' (בערך 'פוחחוא') אינו מתפרש כ'בן נסיכים', אלא כ'אומלל' [Armseliger]. 'פחית' בסורית ו'בר פחין' בירושלמי (ראה ברכות ט, א) נפוצים כל כך, שהגיע העת לזנוח

23 ראו: H. G. Liddel and R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1948, p. 1351. והשוו: *πάχος*, עמ' 1350–1351.

24 שור קיבל הצעה זו, ראו: י"ה שור, 'מלות יוניות שנסחו רבותינו ו'ל' לכתבן בתואר מלות עבריות', החלוק, י (תרל"ח), עמ' 47.

25 211–212, pp. *A. Geiger, Judische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben*, 3 (1864–1865). במאמר זה דן גייגר במה שכתב פ' לברכט על המונח 'בר פחתי'. לדעת לברכט במקום 'בר פחתי' צריך לגרוס בבבלי: 'בר אחתי' (ועל סמך בבלי, סנהדרין ה ע"א; וראו דיון מקיף על מקור זה: ע' סדבר, "'בן-אחות": כינוי שאריות ונישואי פנים בתקופת המשנה והתלמוד', ציון, ס [תשנ"ה], עמ' 21–35). גייגר דחה הגדה זו בטענה שאילו זו הייתה הגרסה המקורית, קשה להסביר כיצד היא שונתה לגרסה הבבלית מובנת 'בר פחתי'. כאן לדעתו יש להעדיף את ה'החוק הישן', כלשונו, של *lectio difficilior* (הגרסה הקשה היא המקורית).

26 רב נטרונאי גאון פירש: 'בר פחתי': בר ברבנני, דכתיב (נח"ה, טו) והפזת הראשונים' (י' ברודי [מהדיר], תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 564, וראו מה שכתב ברודי שם בהערות). והרב שמואל בן חפני גאון תרגם לערבית: 'אבן אלאמרא' (ש' אברמסון [מהדיר], פרקים בן הספר 'מבוא התלמוד' לר' שמואל בן חפני [גאון סורא], ירושלים תש"ן, עמ' 149). וראו פירוש רש"י לבבלי, סבת, ג ע"ב וכט ע"א: 'בן גדולים, והשוו פירושו שם, נזיר נט ע"א: 'בנו של תלמיד חכם'.

27 גייגר (לעיל הערה 25), עמ' 212. והשוו להלן הערה 76 בקשר לפירושו של סוקולוף לדברי רש"י בבבלי, ערכין יט ע"א.

את הטעות הישנה. לכאן [בערך 'פחותא'] יש לשייך גם את בראשית רבה (לו) 'אבוי דפחותא', אבי האומללות [Vater des Elenden], ולא לערך 'פחת' כפי שרשם לוי.²⁸

העובדה שגייגר בחר לתרגם את 'בר פחתי' ו'בר פחין', 'אומלל', ולא סתם 'חלש', וכן הכנסת 'אבוי דפחותא' מבראשית רבה לאותו ערך לקסיקוגרפי, מחזקות את הפן השלילי שבכינוי 'בר פחין'. אך מבדיקה של הסורית עולה שהפירוש של גייגר שלפיו פח"ח/פ"ח הוא 'חלש' צריך עידון והרחבה.²⁹ אפשר שיש בסורית הוראה הקרובה לזו המתבקשת בהקשר של הביטוי בירושלמי יותר מן הפירוש שהציע גייגר. רוברט פיין-סמית רשם במילונו לסורית את הצורות השונות הנגזרות מהשורש פ"ח בסורית ותרגם: mollis, tenuis, porosus, דהיינו 'רוך', 'עדינות', 'חלילות'.³⁰ אך בהמשך תתהערך 'פחיתא' יש תיעוד רחב למשמעות נוספת, המיתרגמת ללטינית: infirmus mente דהיינו 'חלש דעת', ובמילון הסורי-אנגלי של בתו של פיין סמית, ג'סי פיין-מרגליות: emptiness of mind. למעשה תיעוד זה רחב כל כך שהיא שינתה את סדר המשמעויות במילון ורשמה (בערך 'פח rt. תא, פחיתא'): 'porous, hollow, empty, futile, untrustworthy';³¹ הווה אומר: 'חלש' אינה אלא משמעות משנית של השורש פ"ח, והוא מתפרש בסורית בעיקר במובן 'רך' ו'ריק'. במילון של פיין-סמית מובלט יותר המובן 'רך', ואילו במילון של בתו המובן העיקרי של שורש זה הוא 'ריק'.

הציטוט 'הונא פחיתא אית לה בדמות קניא' לקוח מפירוש למתי שחיבר יעקב בר צליבי, המכונה דיוניסיוס, נוצרי-סורי שחי במאה השתים עשרה.³² דיוניסיוס עוסק בפירושו בדברי ישו על טיבו ואופיו של יוחנן המטביל. ישו פונה אל ההמונים בסדרה של שאלות רטוריות בעניין זה (מתי 7 ואילך), ובסופן הוא קובע שיוחנן הוא נביא, 'ואף גדול הוא מנביא' (שם 9). אך לפני כן אומר להם ישו: 'מה זה יצאתם המדברה לראות הקנה אשר ינוע ברוח' (שם 7). דיוניסיוס מפרש כך: 'מנא נפקתון למחזא: קניא דמן רוחא מתתזיע: ה' מנא סברין אנתון? דהונא פחיתא אית לה

28 A. Geiger, *Judische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben*, 5 (1867), pp. 159–160. הכוונה למילונו של

לוי: J. Levy, *Chaldäisches Wörterbuch*, Leipzig 1867.

29 ראו הערך 'פחותא': M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan 2002, p. 895.

30 R. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, II. Oxford 1879–1901, p. 3079. וראו גם במילון שחיברה בתו:

30 C. Brockelmann, J. Payne Smith, *A Compendious Syriac Dictionary*, Oxford 1903, p. 441. וראו עוד: *Lexicon Syriacum*, Halis Saxorum 1928, pp. 561–562.

31 פיין-סמית הבת (שם).

32 Dionysius bar Salibi, *Commentarii in Evangelia*, eds. J. Sedlacek and J. B. Chabot (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 98, 1), Paris 1906. וראו גם: Dionysius bar Salibi, *Commentarii in Evangelia*, eds. J. Sedlacek and J. B. Chabot (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 98, 2), repr. Louvain 1953.

איכנא דנתדמא לקניא³³ הו דמטיבאית לאיכא דדחיא לה רוחא לתמן מצטלא?³⁴ לפי פירושו של דיוניסיוס אומר ישו לעם: 'מה חשבתם? [שיוחנן הוא אדם אשר] שכלו רך/ריק [הונא פחיא]'. כך שהוא נדמה לקנה? [ודאי שלא!]. כאן ברור ש'פחיא' מציינת תכונה של השכל, את רכותו או ריקנותו. ואף מצאנו בסורית את הביטוי 'פחיות רענא' במובן 'רכות/ריקנות הדעת'.³⁵ דיוניסיוס סבור שהמשל של ישו מכון לשכלו של יוחנן המטביל – האם חשבתם ששכלו הרך, או הריק, הוא הגורם ליוחנן, 'הקנה', לנוע ממקום למקום בלא כיוון? איזה משני המובנים האפשריים, 'רוך' או 'ריקנות', מתאים יותר בהקשר זה? המשל של ישו מזכיר קצת את המדרש באבות דרבי נתן:

לעולם יהא אדם רך כקנה ולא יהא קשה כארו. מה קנה זה כל הרוחות באות ונושבת בו הולך ובא עמהם, דממו הרוחות חוזר הקנה עומד במקומו. ומה סופו של קנה זה זכה ליטול הימנו קולמוס לכתוב ספר תורה. אבל ארו אינו עומד במקומו אלא כיון שנשבה רוח דרומית עוקרתו והופכתו על פניו. ומה סופו של ארו באים עליו סתתין ומסתתין אותו ומסככין ממנו בתים והשאר משליכין אותו לאור. מכאן אמרו יהא אדם רך כקנה ואל יהא קשה כארו.³⁶

לכאורה אפשר היה להסיק מתוך אגדה זו שהפירוש 'רך' מתאים יותר ללשון 'פחיא' כשהיא מוסבת על קנה בדברי דיוניסיוס. אך דא עקא: במשל שבאבות דרבי נתן משבחים את האדם הרך כקנה. רכות זו מאפשרת לאדם לשרוד ולהגיב על מצבים המשתנים בכל עת. קשה להניח שדיוניסיוס הבין שישו מסווה את יוחנן המטביל בין ה'קשים כארו', ומברך על תכונה זו. אדרבה, נראה שדיוניסיוס השתמש בלשון 'פחיא' כדי להורות על ריקנות הקנה, ולא על רכותו. ריקנות זו היא הגורמת לקנה לנוע ברוח ללא כיוון.

התואר 'פחיא' משמש בסורית גם במובן 'אדם ריק מדעת', וניתן להשוות לכך את השימוש של חז"ל בלשון 'ריקה'.³⁷ מצאנו שימוש זה במזמור של אפרם הסורי (שחי בנציבין עד 363

33 לפי קודקס B במקום 'איכנא דנתדמא לקניא', נאמר: 'בדמות קניא' (ראו: שם, הכרך הראשון, עמ' 1; וכך גם צייטס פיין-סמית במילונו [לעיל הערה 30]).

34 דיוניסיוס (שם), הכרך השני, עמ' 302. ותרומנו: 'מה יצאתם לראות? קנה שנע ברוח? [היינו] מה סברתם? ששכלו ריק, כך שהוא נדמה לקנה שכלל אשר תנידנו הרוח לשם הוא נוטה?'

35 פיין-סמית האב (לעיל הערה 30), ראש עמ' 3080.

36 אבות דרבי נתן, נוסח א, מא (מהדורת שכטר, עמ' 10). וראו: בבלי, תענית כ ע"א-ע"ב.

37 ראו לדוגמה: מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דבחדש ה' (מהדורת הורוביץ ורביץ, עמ' 221); אבות דרבי נתן נוסח א, יב (מהדורת שכטר, עמ' 53); סז (עמ' 62-63); כז (עמ' 84); ל (עמ' 89); מא (עמ' 131, והשוו: בבלי, תענית כ ע"א-ע"ב). בברית החדשה (מתי ה 22) יש תעתיק יווני של הארמית: *ῥακά*. ראו: J. Jeremias, *Theological Dictionary of the New Testament*. VI. ed G. Friedrich, Grand Rapids, Michigan 1968, p. 973. דלמן אמנם דחה אטימולוגיה ארמית זו, משום שהכתיב היה צריך להיות: *ῥακά*, והציע שמקור המילה מן היוונית: *ῥάκος* (ראו: מרקוס ב 21, מתי ט 16). ראו: דלמן [לעיל הערה 19], עמ' 173, הערה 2. אך כבר העירו שהמילה בסורית מתועדת בכתיב 'רקא' (ראו: פיין-סמית האב [לעיל הערה 30], ב, עמ' 3973; פיין-סמית הבת [לעיל הערה 30], עמ' 549). והשוו: 'ותאכלנה הפרות הרקות והרעות' (בר' מא 20, וראו שם גם פסוקים 19, 27).

לסה"נ, ואחר כך באדסה, ושם נפטר בשנת 373),³⁸ וזו לשונו: 'אתכססו במתליהון עוירא בני טועיי / ח'בא ופ'חיא דאמתלו שרקתא'.³⁹ אפרם טוען שהמשלים של הכופרים עצמם הוכיחו את טעותם (בסיום הקטע: 'למתלא פקד ואקרבו עמהון דמרודא' [צווה את המשלים ונלחמו במרדנים]), והוא מכנה את הטועים שהמשילו את המשלים: 'ח'בא ופ'חיא', דהיינו 'החרבים והריקים', היבשים מדעת⁴⁰ והריקים משכל. במזמור נוסף מתפלמס אפרם עם האסטרולוגים: 'כמא טפו הוו ואטיפו, ח'בא לפ'חיא / כמא כי טעו ואטעיו, סכלא לסכלתא' (איך צפו והציפו היבשים לריקים! איך טעו והטעו השוטים לשוטות).⁴¹ יש לשים לב לתקבולת 'ח'בא לפ'חיא' / 'סכלא לסכלתא', שבה מפורש ש'ח'בא' ו'פ'חיא' בסורית שתייהן לשון סכלות.

ב. 'בן פיחה'

גם הכינוי 'בן פיחה' שבו מכנה ר' חייא את אחיינו רב, מתפרש היטב על פי 'פחיא' הסורית. וזה לשון הסיפור בירושלמי ביצה:

תני ר' חייא: מסיקין באוכלין אבל לא בקליפיהן ולא בגלעיניהן.

רב הוה יתיב קומי ר' חייא רבה, והוה אכיל, והוה מתחמי זרק גו תפייה, וזרק קומי תפייה.

אמ' ליה ר' חייא רבה הכא זרוק.

אמ' ליה מה בין הכא ומה בין הכא?

אמ' ליה בן פיחה אחריהם אחריהם.⁴²

אמ' ר' חנינה אוכלה הוה זרק.

אמ' ר' אימי בבליי חולה הוה, אמ' ליה כנגד כן אסור ביום טוב.⁴³

והעניין עוד צריך ליבון.

ראו: 38 K. McVey, *A Collection of Hymns*, New York 1989, pp. 3–28.

39 תרגום: 'המשלים שלהם [עצמם] הכניעו, העיוורים בני הטועים, היבשים והריקים שהמשילו קליפות [הביצה, היינו דברים בטלים]'. המזמור מופיע בקובץ 'מדרשא דלוקבל יולפנא טעיא' (מדרשים נגד כפירה) נב, ד. רוב

כתביו של אפרם יצאו במהדורות מדעיות בצירוף תרגום לגרמנית על ידי בק. למזמור זה ראו: E. Beck (ed.),

Des Heiligen Ephraem des Syrers Hymnen Contra Haereses (Corpus Scriptorum Christianorum

Orientalium, 169 [Scriptores Syrii, 76], Louvain 1957, p. 200

Des Heiligen Ephraem des Syrers Hymnen Contra Haereses (Corpus Scriptorum Christianorum

Orientalium, 170 [Scriptores Syrii, 77], Louvain 1957, p. 179

ראו: פיינ'סמית הבת (לעיל הערה 30), עמ' 156 ('חרבא מן ידעתא').

40 מזמורים נגד כפירה ד, יט (אפרם, מקור, עמ' 18; אפרם, תרגום, עמ' 19).

41 הגרסה היא על פי כ"י ליידין, ספריית האוניברסיטה Or. 4720. הדפוסים גורסים כאן: 'אחריהם' פעם אחת. אך כפי

42 שהעיר ליברמן הגרסה המקורית היא ככ"י ליידין. ראו: ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, מבוא, ניו יורק וירושלים

תשנ"ה (הדפסה שנייה), עמ' יט. וראו הגרסה שהביא גינצבורג: 'א' ליה בן פיחה [כך הניקוד בקטע גניזה על פי

עדות גינצבורג] אחריהן אחריהן' (ל' גינצבורג, שרידי הירושלמי, ניו יורק תרס"ט, עמ' 305).

43 ירושלמי, ביצה ד, ג (סב ע"ג)

למרות ניסיונות המפרשים הקלסיים לפרש את הכינוי 'בן פיתה' כאן באופן חיובי,⁴⁴ נראה שמדובר בכינוי של גנאי.⁴⁵ 'פיתה' כאן אינה אלא צורת היחיד המיודעת של 'פחין', ו'בן פיתה' היינו 'בן הריק'. ולפי זה הטיה של שם העצם במלואה היא: פח, פחה, פחין, פחיה.⁴⁶ על פי הצעתי כינוי זה מתפרש באופן הגיוני: ר' חייא מכנה את אחיינו רב 'בן הריק', בן הטיפש' וגוער בו שאין הוא נזהר בדברי חכמים.

משמעו השלילי של 'בן פיתה' בא לידי ביטוי גם בהיקרות היחידה הנוספת של הביטוי בספרות חז"ל, במשל המובא במדרש תהלים להסביר את הפסוק 'שני רשעים שבת' (תה' ג 8):

משל לשני בני אדם שהלכו בדרך, אחד צדיק ואחד רשע, מצאו פונדק מלא טוב [...]. נכנסו שניהם לפונדק, ישבו זה לעצמו וזה לעצמו.

אמר אותו רשע לפונדקי: 'הבא לי קונדיטין, הבא לי תרנגולין, הבא לי מהכל!' ישב זה הרשע ומשחק על הצדיק, אמר 'ראו זה שאינו קונה כמוני'. הלך אותו צדיק ואמר לפונדקי: 'הבא לי קערה של עדשים, וגלוסקא אחת'. והיו יושבין זה לעצמו וזה לעצמו, ומשחק הרשע על הצדיק, ואמר 'ראו שוטה זה, כל הברכות הללו לפניו, והוא אוכל עדשים!'

והצדיק מצחק על הרשע, ואומר: 'ראו בן פיתה'⁴⁷ זה אוכל מכל מעדנים, ועכשיו ישברו את שיניו'.

אמר אותו צדיק: 'תן לי שתי כוסות יין, נתן לו ובירך ועמד, אמר ליה הפונדק: 'תן לי מה שאכלת, גלוסקא אחת, וקערה של עדשים, ושתי חתיכות של בשר, ושתי כוסות של

44 ראו בפירוש ר' אלעזר אזכרי: 'א"ל בר פיתה. והתם [בבלי, שבת כ"ט ע"א] אמר בר פחת ופרש"י בן גדולים שכך היה ר' חייא רגיל לקרות לרב תלמידו' (תלמוד ירושלמי: מסכת ביצה, מהדורת י' פרנקוס, ניו יורק תשנ"ה, עמ' 198). וכן פירשו 'פני משה' ו'קרבן העדה'. ויסטורב ביאר: son of nobility, follow them (the example of thy kindred) [יסטורב] [לעיל הערה 1], הערך 'פחה', עמ' 1151. לדעת בן-יהודה הכינוי 'בן פחה' מושאל מן הארמית ('פחות'): 'זבהסאלה "בן פחה", בן גדולים וטובים' (מלון הלשון העברית, י, הערך 'פחה', עמ' 4875).

45 לאחרונה הדגיש שרמר את הנימה השלילית בביטוי זה ובמקבילה בבבלי 'בר פחת'. ראו: שרמר (לעיל הערה 25), עמ' 34–35, הערות 108–109.

46 הצורות 'פח' ו'פחין' אינן מתועדות. אני מודה ללקטור שהעיר את ההערה הבאה: 'המשקל קטא, והפתח משתנה לסגול כדין תשלום דגש לפני ח"ת קמוצה. בריבוי אין קמץ, ולכן הפתח מתקיים. הניקוד המובא משרידי הירושלמי [ראו לעיל הערה 42 – א"ע] יוסבר בחילופי סגול/ציר הנפצים בכתבי יד ארץ ישראלים [...]. יש להשוות אל אקיו/אחיים, וכמובן, אל המילה המקראית פחה/פחות, הדומה בעיצוריה למילה הנידונה כאן ואף מתנהגת כמות (בכך שבריבוי, שלא לפני קמץ, הפתח המקורי תחזר ועולה)'.⁴⁷

47 ש' בובר כתב בפירושו על אתר: 'בן פיתה זה. הוא כמו בר פחין הנכבד בירושלמי ומדרשים, המפרשים בירושלמי פירשו המלה מן לשון פחית פחות, אולם ידידי הרב הבלשן מהר"ח ד"ר קאהוט בערך בר פחין מבאר שהיא יונית ופי' אויל ושוטה'. השוו הנוסח במדרש תהלים בצירוף באור אהרן בשה פאדווא, ורשה דלשו⁴⁸ ולשו⁴⁹, עמ' יט, ושם בדברי הצדיק: 'ראו כמה שוטה הוא זה'. וגם ילקוט שמעוני גרס: 'ראו מה פתי זה עושה' וכו' (ילקוט שמעוני, תהלים תרכז).

יין, אמר ליה: 'מה אתן לך', אמר ליה: 'שני איסרין תן לי', אמר ליה 'הא לך טול' ונטל. אמר ליה 'לך לשלום'.

עמד אותו רשע לצאת, אמר ליה הפונדקי לרשע: 'עשה עמי חשבון'. אמר ליה 'מה אכלתי?' אמר ליה: 'גלוסקא אחת אכלתי', אמר ליה 'שתים אכלת', 'שני ביצים אכלתי', אמר ליה 'חמשה ביצים אכלת', והוא אמר 'לאו לא אכלתי כל כך', התחילו להכות אותו על שיניו ושוברין אותו, לכך נאמר 'שיני רשעים שברת'.⁴⁸

במשל זה דברי הביקורת של הרשע כלפי הצדיק 'ראו שוטה זה' וכו', מקבילים לדברי הצדיק על הרשע 'ראו בן פיתה זה' וכו', וברור שמדובר בגערה ברשע שאינו מתחשב בתוצאות מעשיו. תוכן המשל מזכיר מדרש דומה בפסיקתא דרב כהנא על הפסוק 'כי על כל אלה יביאך האלהים במשפט' (קה' יא 9):

א"ר [אמר ר'] תנחומ' לכן בליעל אחד שנכנס לחנות, א' [מר] לחנוני 'הב לי חמר טב ופיתא נקייה וקופד שמן, וכיון שאכל ושתה א' ליה 'פשור פירטיך', א' [מר] ליה 'הא כריסא דההוא גברא קומך בזעה'!

א' [מר] ליה 'ובהדא את סבר למפקינה? אותו חנוני היה פיקה, מה עשה, נטלו וכרכו במחצלת והשליכו על פתח החנות וכל מן דהוה עבר הוה אמר ליה זכו בהדין מיתא דאנא בעינא למזבן ליה קבורה. עבר חד בר פחין וא' [מר] עד אימת להדין כדין, א' [מר] עד זמן דניתפשו פריטוי, וכיון דניתפשו פריטוי א' [מר] ליה 'קום אויל לקיבריה דאבוי דההוא גברא ואמור דייה סופיה ביש', 'ודע כי על כל אלה יביאך וג'.'⁴⁹

במדרש זה רצף האירועים כמעט וזה לזה שבמדרש תהלים. הרשע (המכונה 'בן בליעל') נכנס לחנות ואוכל סעודה מכובדת. כאשר החנוני מבקש ממנו לשלם הוא מסרב ומציע לחנוני לקרוע את בטנו ולקחת בחזרה את האוכל. סירובו לשלם מזכיר את דברי הרשע במשל שבמדרש תהלים: 'לאו לא אכלתי כל כך'. בשני המקרים נענש הרשע בעונש פיזי. אמנם 'בר פחין' בפסיקתא דרב כהנא אינו מקביל עניינית ל'בן פיתה' שבמדרש תהלים (המכונה בפסיקתא דרב כהנא 'בן בליעל'). אך גם 'בר פחין' זה הוא דמות שלילית, הבאה להגנתו של רשע,⁵⁰ וברור שבעל המשל ביקש שלא לחזור על הכינוי 'בן בליעל' ועל כן בחר כינוי שלילי אחר.⁵¹

המדרש בפסיקתא דרב כהנא נושא אופי מקורי וקדום יותר מזה שבמדרש תהלים. לא זו בלבד

48 מדרש תהלים ד (מהדורת בובר, עמ' כה).

49 פסיקתא דרב כהנא כד, יד (מהדורת מגדלבוים, עמ' 372).

50 להערכה השלילית של דמות זו השווה המקבילה בקהלת רבה: 'עבר חד בר פחין ביש סניה' וכו' (קהלת רבה יא, ט).

51 השימוש בשני מונחים שלילים נפרדים מבהיר את התפקידים השונים של הדמויות במשל. 'בן הבליעל' הוא רשע גמור, שגונב בפועל, ואילו 'בר הפחין', הריק, הוא אדם הבא להגנתו של הרשע הגמור, ומנסה לשכנע את החנוני לשחרר אותו.

שהמדרש על הפסוק בקהלת שבפסיקתא דרב כהנא מובא בשם אמורא וכולו בארמית גלילית, אלא יש בו מטבעות לשון נדירים יחסית, כגון 'פשור פירסך'⁵² ו'בזעה'. לעומת זאת המשל במדרש תהלים מורכב מתערובת של עברית וארמית פשוטה ולוקה בחזרות מיותרות ובאי דיוקים.⁵³ הביטוי הנדיר היחיד במשל שבמדרש תהלים הוא הכינוי 'בן פיתה', ואין להסבירו אלא על רקע שימוש קודם, אם גם שונה במקצת, במונח הדומה 'בר פחין' במקבילה בפסיקתא דרב כהנא.

ג. 'בר פחתי'

בבבלי שבת יש מסורת מקבילה לזו שבירושלמי ביצה,⁵⁴ ושם מכנה ר' חייא את רב 'בר פחתי' במקום 'בן פיתה':

ירושלמי	בבלי
תני ר' חייא: מסיקין באוכלין אבל לא בקליפיהן ולא בגלעיניהן.	[...] דרב
רב הוה יתיב קומי ר' חייא רבה, והוה אכיל, והוה מתחמי זרק גו תפייה, זרק קומי תפייה.	אכל תמרי ושדא קשייתא לבוכיא. ⁵⁵
אמ' ליה ר' חייא רבה: 'הכא זרוק'.	אמר ליה רבי חייא:
אמ' ליה 'מה בין הכא ומה בין הכא'?	'בר פחתי,
אמ' ליה 'בן פיתה, אחריהם אחריהם'!	
אמ' ר' חנינה אוכלה הוה זרק.	כנגדו ביום טוב אסור'.
אמ' ר' אימי בבלייא חולה הוה, אמ' ליה 'כנגד כן אסור ביום טוב'.	

עדיאל שרמר כבר ציין שיש במקבילות אלו כדי להוכיח שהכינוי 'בר פחתי' שבבבלי הוא שלילי.⁵⁶ אך יש לשאול: איזה סיפור מבין השניים הוא המקורי? לדעתי יש סימנים ברורים

52 ראו: סוקולוף (לעיל הערה 1), עמ' 454 הערך 'פשר' 2, המציין גם לירושלמי, כתובות י, ו (לד ע"א).
 53 מצוין פעמיים שהצדיק והרשע ישבו 'זה לעצמו וזה לעצמו'; הצדיק אומר לחנווני 'הא לך טול', לשון כפול ומסורבל (ראו: ש"י פרידמן, 'סתומות בלשון מגילות מדבר יהודה', לשוננו, סד [תשס"ב], עמ' 171, הערה 30); והצדיק אוכל 'קערה של עדשים וגלוסקא אחת', אך מתבקש לשלם על אלו וגם על 'שתי חתיכות של בשר'.
 54 בבלי, שבת כט ע"א; ירושלמי, ביצה ד, ג (סב ע"ג).
 55 'בוכיא' הוא תנור. ראו: סוקולוף (לעיל הערה 29), עמ' 189–190. בהמשך הסוגיה מובא סיפור נוסף על רב, שהתרחש בבבלי: 'וכי אתא רב לבבל אכל תמרי ושדא קשייתא לחזתא'. נראה שמדובר בגרסה חלופית לסיפור המובא כאן.
 56 'הנימה השלילית שיש בכינוי זה [היינו "בר פחתי"] עולה בבירור כן ההקבלה שבין "בר פחתי" (בבבלי, שבת כט

שהמסורת הבבלית מעובדת, ושהיא נשענת על מסורת מעין זו שבירושלמי ביצה. מסקנה זו עולה מן העובדה שהפירושים והתיקונים המובאים בירושלמי ביצה באים לידי ביטוי בגוף המעשה בבבלי. ההערה של ר' אימי בבלייא שהמעשה התרחש בחול, משולבת בגוף המעשה שבבבלי ומיוחסת לר' חייא עצמו: 'כנגדו ביום טוב אסור'.⁵⁷ זאת ועוד, בעוד שבירושלמי מובאות מסורות מנוגדות באשר לחומר שזרק רב, אם אוכל אם פסולת, הרי בסיפור שבבבלי מצוין מפורשות שרב זרק 'קשייתא' (גרעינים).⁵⁸

הכינוי 'בן פיתה' / 'בר פחת' משמש בבבלי באופן שונה מאשר בסיפור המקורי שבירושלמי. בירושלמי ר' חייא פונה אל רב בכינוי זה לאחר שהלה מגיב בזלזול ('מה בין הכא ומה בין הכא') על הביקורת של ר' חייא. רב מזלזל הן בר' חייא, שהעיר לו על מעשהו, והן בחכמים בכלל, שקבעו שאין לזרוק פסולת לתנור ביום טוב. בהקשר זה מכנה ר' חייא את רב 'בן ריקה', ואומר לו 'אחריהם אחריהם', כלומר: לך בדרך החכמים. לעומת זאת בבבלי הגערה של ר' חייא אינה לגמרי במקום, שהרי לפי המסורת הבבלית המעשה התרחש בחול, ורב אינו מגיב בזלזול, כפי שהוא מגיב בירושלמי. לכן נשאלת השאלה: מדוע ר' חייא מכנה את רב 'בר פחת'? האם לא די לו בהערה 'כנגדו אסור ביום טוב'? מתוך התמיהה הזאת אפשר להבין כיצד התפתח פירוש הגאונים ש'בר פחת' היינו 'בר רברבני'.⁵⁹

אך פירוש הגאונים מוקשה, כפי שניתן להבין על פי המקבילה בירושלמי ועל פי השימוש בכינוי 'בר פחת' במקומות אחרים בבבלי. בניגוד לכינוי 'בן פיתה', שמתועד רק פעם אחת בירושלמי, 'בר פחת' מתועד בעוד ארבע מסורות בבבלי,⁶⁰ ובכולן בפנייה ישירה של ר' חייא לרב. בשלוש מתוך ארבע מסורות אלו מדובר בהתנהגות לא נאותה של רב בנוכחות רבי יהודה הנשיא. במקרים אלה נראה שהכינוי 'בר פחת' משמש בפי ר' חייא ככינוי גנאי:

- ע"א לבין "בן פיתה" (המופיע בסיפור המקביל שבירושלמי) (שרמר [לעיל הערה 25], עמ' 34, הערה 109).
 57 היינו: כדרך זה אסור לעשות ביום טוב. על מונח 'כנגדו' ראו: ש' נאה, "עזר כנגדו", "כנגד המשחיתים": משמעויות נשכחות ופתגם אבוד, לשוננו, נט (תשנ"ו), עמ' 99–117, ונאה דן שם במקור שלנו בעמ' 111. אמנם אין להתעלם מאפשרות פרשנית חלופית, שאף לפי הבבלי המעשה התרחש ביום טוב, ושיש לפרש שהמילה 'כנגדו' בדברי ר' חייא פירושה 'כנגד התנור'. ואם כן ר' חייא הזהיר את רב שאפילו לזרוק את הגרעינים 'כנגד' התנור אסור ביום טוב, שמא בטעות ייכנסו לתוכו, וכל שכן שאין לעשות כמעשה רב, ולזרוק את הפסולת ישר לתוך התנור. אך פירוש זה אינו סביר. ראשית, משום שצוין מפורשות שרב זרק את הגרעינים לתוך התנור – ואילו רצה ר' חייא להעיר לו שאפילו בצד התנור אסור, הוא היה צריך לומר: 'בר פחת', אפילו כנגדו ביום טוב אסור. שנית, בשום מקום אחר לא שמענו על איסור דרבנן לזרוק גרעינים כנגד התנור, והרי בירושלמי משתמש ר' אימי בבלייא בביטוי 'כנגד כן' כדי לתאר מעשה האסור ביום טוב, והמקביל למעשהו של רב שהתרחש ביום חול. והשוו: 'בעו מיניה מרב הווא כנגדו ביום טוב מהו?' (בבלי, בכורות כד ע"ב), והדברים נאמרים שם בהקשר אחר לגמרי, וברור שמדובר במעשה ביום טוב המקביל למעשה הנעשה ביום חול.
 58 וזאת בהתאם למסורת המקורית שבירושלמי, ששם מוסב הסיפור על הברייתא שמביא ר' חייא, שלפיה מסיקין באוכלין אך לא בקליפיהן. פשוטו של הסיפור שבירושלמי אינו כדברי ר' אימי בבלייא, שהרי אילו היה כדבריו, לא היה מקום לביקורת של ר' חייא.
 59 קוהוט הציע גיריון פרסי למילה זו. ראו: ערוך השלם, ב, הערך 'בר פחת', עמ' 180–181. והשוו את דברי גייגר בתוספות הערוך השלם, עמ' 105.
 60 בבלי, ברכות יג ע"ב; מג ע"א [=מ ע"ב]; שם, שבת ג ע"ב; שם, נזיר נט ע"א.

(א) רב מתפלל על כך שר' יהודה הנשיא אינו 'מקבל עליו עול מלכות שמים', ור' חייא גוער בו: 'בר פחתי, בשעה שמעביר ידיו על גבי עיניו מקבל עול מלכות שמים'.⁶¹ כאן הביקורת אינה באה לידי ביטוי באופן מפורש, אך ניתן להבין שר' חייא כעס על כך שרב הטיל דופי בר' יהודה הנשיא.

(ב) רב נבהל כאשר ר' יהודה הנשיא מבקש ממנו ליטול את ידיו ראשון לאחר הסעודה: 'חזייה [רש"י: ר' חייא לרב] דהוה מרתת', משום שאיננו מבין שמדובר באימות שרב מתבקש לזמן. ר' חייא מקניט את רב על אי הבנתו, בלשון: 'בר פחתי, עיין בברכת מזוןא קאמר לך'.⁶²

(ג) רב שואל את ר' יהודה הנשיא שאלה בעניין הלכות טלטול בשבת אף שעסקו בשייבה בנושא אחר. ר' חייא גוער בו: 'בר פחתי, לא אמינא לך, כי קאי רבי בהאי מסכתא לא תשייליה במסכתא אחריתי, דילמא לאו אדעתיה'.⁶³ כאן הביקורת של ר' חייא גלויה – הוא מבקר את רב על שאינו מקפיד על הנימוסים המקובלים בשייבה.

מבין שלוש מסורות אלו רק לראשונה יש מקבילה בספרות ארץ ישראל.⁶⁴ וזו לשון המקבילות, מבבלי וירושלמי ברכות:

ירושלמי	בבלי
רב שאיל לר' חייא רבא:	א"ל [אמר ליה] רב לר' חייא:
'[ו]לינא חמי לר'	לא חזינא ליה לר'
מקבל עליו מלכות שמים!	דמקבל עליה מלכות שמים!
אמ' ליה: 'כד תחמיניה	א"ל: 'בר פחתי, בשעה
יהיב ידיה על אפוחי	שמעביר ידיו על גבי
הוא מקבל עליו עול מלכות שמים.	עיניו מקבל עליו מלכות שמים.

מסורות אלו כמעט זהות. ההבדל היחיד הוא בתשובה של ר' חייא לרב; בירושלמי תשובתו היא בארמית ובלי שום כינוי, ובבבלי התשובה היא בעברית בצירוף הכינוי 'בר פחתי'. היעדר הכינוי בירושלמי מצביע על כך שהמסורת הקדומה של הדו־שיח לא כללה את הכינוי 'בר פחתי' או 'בן פיתה'. נראה שהכינוי 'בר פחתי' הועבר למסורת זו ולשלוש המסורות הבבליות האחרות⁶⁵ מן הסיפור בבבלי שבת שהובא לעיל, ושם הוא מופיע בהשפעת הכינוי המקביל 'בן פיתה' שבמקבילה בירושלמי. בסיפור כפי שהוא מופיע בבבלי שבת כעת אמנם אין הוכחה פנימית שהכינוי 'בר פחתי' הוא שלילי במשמעו, אך העובדה שהכינוי הועבר משם דווקא להקשרים של ביקורת גלויה של ר' חייא כלפי רב, מעידה שכך הובן הכינוי בבבלי.

61 בבלי, ברכות יג ע"ב.

62 בבלי, ברכות מג ע"א.

63 בבלי, שבת ג ע"א-ע"ב.

64 בבלי ברכות יג ע"ב (מובא להלן על פי כ"י פירנצה, הספרייה הלאומית המרכזית 7; ירושלמי, ברכות ב, א ד[ע"ב]).

65 בבלי, ברכות מג ע"א; שם, שבת ג ע"ב; שם, נזיר נט ע"א.

נראה שגם במסורת בבבלי שבת הייתה התפתחות. בסיפור כפי שהוא מופיע שם כעת נאמר כי רב זרק את הגרעינים לתוך התנור בימי חול, וההערה של ר' חייא היא שפעולה דומה אסורה ביום טוב. אך נראה שבמקורה עסקה המסורת על רב ור' חייא במעשה שהתרחש ביום טוב, ור' חייא העיר לרב שפעולה זו אסורה, כבמסורת העיקרית בירושלמי ולא כר' אימי בבלייא. אם המעשה המקורי עסק בהתרחשות ביום טוב עצמו, מובן מדוע כינה ר' חייא את רב בכינוי הגנאי 'בר פחתי', שהרי הוא עבר על איסור מוקצה. לדעתי הסיפור שבבבלי מבוסס על הפרשנות של ר' אימי בבלייא שבמקבילה בירושלמי, שניסה להגן על כבודו של רב ואמר: 'בחולה הוה [...] ואמר לו כנגד כן אסור ביום טוב'.

נמצינו למדים שאף על פי שהכינוי 'בר פחתי' מופיע בהקשר לאו דווקא שלילי בבבלי שבת (המקור שעליו הצבעתי כיסוד השימוש בכינוי בבבלי), הרי תולדות הסוגיה שם מלמדות על המשמעות המקורית של הביטוי: הן הכינוי המקביל השלילי 'בן פיתה' בסיפור בירושלמי ביצה, שממנו הועבר הכינוי לבבל, והן המקומות שאליהם הועבר הכינוי בבבלי,⁶⁶ מוכיחים שהכינוי נושא מטען שלילי. לכן יש לדחות את ההצעה הרווחת ש'בר פחתי' נגזר מן הארמית 'פחתא' (שליט), ברבים 'פְּחֻתָא'.⁶⁷ אטימולוגיה זו נשללת לא רק מפאת הנימה השלילית של הכינוי בהקשריו השונים, אלא גם על סמך הצורה הדקדוקית 'פחתי'. אילו הייתה הכוונה ל'בר רברבני', כפי שהציעו רבים,⁶⁸ אזי הצורה התקנית הייתה צריכה להיות 'בר פחותא'. המצדדים בפרשנות החיובית צריכים להניח שהריבוי המקראי המקורי הוחלף בסיומת הריבוי הארמי הבבלי של שם עצם ממין זכר, אך הנחה זו בלתי אפשרית, שכן במקרה זה הריבוי היה צריך להיות 'פחי' ולא 'פחתי'.

כדי לעמוד על האטימולוגיה הנכונה של 'בר פחתי', יש לחזור להערה של ליברמן שהבאתי לעיל. אף על פי שליברמן לא דן שם במונח 'בר פחתי', הוא עמד על העובדה ששם העצם 'פחתא' משמש בארמית לשון קללה, כדוגמת 'אבוי דפחתה' בבראשית רבה ו'תהא פחתא בה' בירושלמי נדרים. בעקבות דבריו יש להציע ש'בר פחתי' בבבלי אינו אלא שימוש נוסף במילה זו: 'בר פחתי' פירושו 'בן קללות'. הצורה 'פחתי' היא צורת הריבוי הבבלייתית התקינה והפשוטה של שם העצם ממין זכר: 'פחתא', שהרי התי"ו של 'פחתא' היא תי"ו שורשית.

הפירוש החיובי של 'בר פחתי' במובן 'בר רברבני' נוצר בין דוברי ארמית בתקופת הגאונים שהבינו היטב את המשמעות השלילית המקורית. פרשנים אלה התקשו לקבל שר' חייא כינה את רב 'בן קללות', ולכן הם הסבירו שהמילה נגזרת מן המילה 'פחות' בארמית מקראית. הצעה זו של הגאונים הפכה לפירוש הרווח.

66 שהרי עורכי הסוגיות בבבלי נטו להוסיף את הביטוי 'בר פחתי' לדורשי שבת ר' חייא לרב. אך אין לומר שהעורכים נקטו שיטה זו באופן גורף. ראו עוד שיחות בין ר' חייא לבין רב שאין בהן שימוש ב'בר פחתי': בבלי, יומא ע"ב; שם, בבא מציעא מד ע"ב; שם, סנהדרין סז ע"ב.

67 צורה זו מתועדת בדנ"ג 2, 3, 27; 1, 8.

68 על בעיה זו ראו: סוקולוף (לעיל הערה 29), הערך 'פחתא' 2, עמ' 896. מילה זו מקורה באכדית, כפי שהעירו רבים. ראו: S. Kaufman, *The Akkadian Influences on Aramaic*, Chicago 1974, p. 82.

ד. 'פאחא'

בבבלי ערכין מתועדת מילה יחידאית שגם היא קשורה לדיוני ולמובנים שהצעתי לעיל ל'בר פחין' ו'בן פיתה'.⁶⁹ בסוגיה שם נשאלת השאלה מדוע בפרשת ערכים בסוף ספר ויקרא ערכו של הגבר יורד באופן חד מזה של האשה: 'ומאי שנא נקבה דכי מיוקנא קיימא אתילתא, ומאי שנא זכר דלא קאי אתילתא? אמר חזקיה, אמרי אינשי: סבא בביתא פאחא'⁷⁰ בביתא, סבתא בביתא סימא בביתא. כאמור ליכרמן תרגם: 'זקן בבית – מארה בבית'. אך בדרך כלל הובן הפתגם כך: 'זקן בבית מוקש בבית, זקנה בבית אוצר בבית'.⁷² לפי תרגום זה 'פאחא' נגזרת מן המילה 'פח' המקראית, שפירושה 'מוקש'.⁷³ מעניין הוא שרש"י מציע שני פירושים למילה 'פאחא', אך אינו מזכיר את האפשרות של 'מוקש': 'פאחא – "שבר", שאינו אלא למשא. ל"א [לשון אחר] פחחא גרסינן, לשון ערום ועריה דמתרגמינן לערום פחחא בתרגום של נביאים'.⁷⁴ לא ברור מניין שאב רש"י את המשמעות 'שבר' שבפירוש הראשון,⁷⁵ אבל בפירוש השני הוא גזר את המילה מפרשיות מן השורש פח"ח, שהרי הוא מציע לגרוס 'פחחא'.⁷⁶ אך כפי שהערתי לעיל בקשר לצורות 'בר פחין' ו'בן פיתה', אין צורך בהגהה כדי לקשור את המילה לשורש פח"ח, שהרי צורות רבות של הכפולים הן ללא הכפלה.

נראה שהמילה 'פאחא' בפתגם זה נגזרת אף היא מן המילה הסורית 'פחחא', במובן 'ריקה' / 'טיפש'. אמנם ראינו לעיל ששימוש ארץ ישראלי אחר בשורש פח"ח במובן זה, הכינוי

69 בבלי, ערכין יט ע"א.

70 שהרי ערכה פחת משלושים לעשר, ונמצא שערכה עומד על שליש כבה שהיה בין גיל עשרים וששים. אך ערכו של הגבר יורד מחמישים לחמש עשרה, וערכו עומד על פחות משליש כבה שהיה.

71 וראו הגרסה ה'משופרת' שבכ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 95: 'ומאי שנא זקנה דכי זקנה פחתא קיימא אתילתא, ומאי שנא זכר דלא קאי אתילתא? א' חזקיה אמרי אינשי סבתא בביתא פחתא בבית' סבא בביתא סימא טבא בביתא וסימא טבא בביתא'. אין ספק שגרסה זו משקפת רצון לשפר את דמותו של הגבר על חשבון האשה. ונראה שה'מתקן' היה מודע לשימוש במילה 'פחתא' במובן קללה.

72 יסטרוב פירש את הארמית על פי העברית המקראית 'פח' ותרגם את הביסר 'סבא בביתא פאחא בביתא' וכו': an old man in the house is a snare (an obstacle) in the house. ראו: יסטרוב (לעיל הערה 1), הערך 'פחא' I, עמ' 1151. ובעקבותיו הלך סוקולוף (לעיל, הערה 29), הערך 'פחא, פאחא', עמ' 895.

73 וכן הוא גם בסורית, ראו: פייין-סמית הבת (לעיל הערה 30), הערך 'פחא', עמ' 441, וראו הערך 'פח' L. Kohler; and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, III, Leiden 1996, p. 921. ראו גם: סוקולוף (לעיל הערה 1), הערך 'פח', עמ' 427; הג"ל (לעיל הערה 29), הערך 'פחא', עמ' 895.

74 ראו פירוש רש"י ליש"כ 2 בשם תרגום ירושלמי.

75 ראו האטימולוגיה שהציע שור (לעיל הערה 24). לדעתו 'בר פחת' בתפרש על פי היוונית: ἐπάχθεια ἐπαχθής, ופירושו 'סרחן הנופל למשא'. ודאי שיש לדחות הצעה זו, כפי שכתב סריבר (לעיל הערה 25), עמ' 35, הערה 109.

76 סוקולוף הסביר את הלשון הזה בפירוש רש"י על פי ההוראה 'חלשות' של השורש פח"ח בסורית, על פי הגדרתו של ברוקלמן (לעיל הערה 30), וכפי שפירש גייגר את המונח 'בר פחין':

Ara 19a (4; V¹⁰) sg. פחחא בביתא. cf. Sy. ضَعْفٌ n.m. weakness (?). פחחא.

[פחא] [↓], Rashi, [ל"א]

ראו: סוקולוף (לעיל הערה 29), הערך 'פחחא', עמ' 895. וראו בה: שכתבתי בעניין זה לעיל בדיוני בפירושו של גייגר ליד הערה 27.

'בן פיחה' או 'בר פחין' שבירושלמי, הומר בלשון קללה מן השורש פח"ת, אך כאן מצאנו שהשימוש ה'מערבי' בשורש פח"ח חדר גם לבבלי, בשמו של חזקיה בן ר' חייא הארץ ישראלי.⁷⁷ אם השערה זו נכונה, אזי יש לתרגם את הפתגם של חזקיה: 'סבא בבית ריקה בבית, סבתא בבית מטמון בבית'. 'פֶּאחָא' הוא שם עצם זכר ביחיד, המקביל לצורה 'פִּיחָה' שבירושלמי ביצה.⁷⁸ פירוש זה עדיף על הפירוש המקובל, 'מוקש', שהרי לפיו התקבולת הניגודית שבפתגם מושלמת: הזקן מתואר כריק וקליל, ואילו הזקנה מתוארת כאוצר מלא כל טוב.

עיוננו מעלה אפוא כמה הוספות ותיקונים ללקסיקון התלמודי. לדעתי הכינויים 'בר פחין', 'ברת פחין' ו'בן פיחה' אינם קשורים לשורש פח"ת לשון קללה, אלא כינויים אלו נגזרו מן השורש פח"ח המתפרש בלשון סורית במובן 'ריק'. לכן יש לתרגם 'בר פחין': 'בן ריקים' או 'בן טיפשים'. כמו כן יש לפרש את הביטוי 'בן פיחה' בירושלמי: 'בן הריק'. אך אין ספק שהשורש פח"ת, לשון פחיתות, משמש במובן 'קללה', כדברי ליברמן, בדומה לשורש העברי קל"ל, לשון קלילות. וזה היסוד לכינוי 'בר פחתי', הרגיל בפי ר' חייא כלפי רב בבבלי: יש לפרש את הכינוי הזה במובן 'בן קלילות'. ברוב ההקשרים כינוי זה בא בעקבות שאלה או התנהגות תמוהה של רב, כך שהכינוי 'בר פחתי' משמש במקור לגנאי ולא לשבח.

77 העובדה שמדובר בפתגם חשובה כאן, שהרי לשון הפתגמים ייחודית ושומרת על צורות קדומות ונדירות.
78 אני מודה ללקטור שהעיר את ההערה הבאה בקשר לחילוף שבין הצורה בירושלמי לבין הצורה שבבבלי: 'אפשר להסביר זאת על פי ההבדל שבין ניקוד בבלי לניקוד טברני [...] בניקוד בבלי כל סגול הוא פתח, ולא פלא שהצורה בפתח מופיעה בתלמוד הבבלי'.